

ભારતના ભાગલાના વિષયને કેન્દ્રમાં રાખતી નવલકથા: બસ્તી

રમેશભાઈ કાશીરામભાઈ જોષી

પીએચ.ડી. શોધાર્થી, હેમ. ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

E-mail: Joshiramesh258@gmail.com, Mo.-99099 00258

માર્ગદર્શક: ડૉ. આરતીબેન જી. પટેલ

મૂળ ઉર્દૂ ભાષામાં લખાયેલી નવલકથા બસ્તીના લેખક ઇંતિઝાર હુસૈન છે. આ નવલકથાને ગુજરાતીમાં લાવવાનું શ્રેય શરીફાબેન વીજળીવાળાને જાય છે. શરીફાબેનનું સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યમાં બળકું નામ છે. તેમનું અનુવાદક, વિવેચક સંપાદક તરીકે નોંધપાત્ર કાર્ય છે. તેમની પાસેથી ટૂંકીવાર્તામાં કથનકેન્દ્ર, વાર્તાસંદર્ અને વિભાજનની વ્યથા જેવા વિવેચનના પુસ્તકો તદ્દપરાંત ‘મન્ટોની વાર્તાઓ’, ‘બસ્તી’, ‘આધા ગાંવ’ અને ‘મહાભોજ’ જેવાં પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ હાલ વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યરત છે. ઇંતિઝાર હુસૈન મૂળ પાકિસ્તાની સર્જક છે તેમનો જન્મ અખંડ હિન્દુસ્તાનમાં યુ.પી.ના ડિબાઈ નામના કસ્બામાં થયેલો ઇંતિઝાર હુસૈન પાસેથી ‘ચાંદગહ’, ‘બસ્તી’, ‘આધા ગાંવ’, અને ‘મહાભોજ’ નવલકથા તદ્દપરાંત ‘આખરી આદમી’, ‘ખેમે સે દૂર’ અને ‘ખાલી પીંજરા’ જેવા વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘બસ્તી’ નવલકથા માટે મળેલ પાકિસ્તાનનો સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર લેખકે પરત કરેલો જે અત્રે ઉલ્લેખનીય છે:

‘હિન્દુસ્તાનમાં ઉછરેલા હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ હુસૈન પર રહેલો. આ કૃતિમાં તેમણે ભારત છોડીને પાકિસ્તાન ગયેલા લોકોની પીડાને વાચા આપી છે. જેમનો દેશ એક હોય અને વતન બીજું હોય એવા લોકોની મૂળિયાં ઊખડી જવાની વેદનાને લેખકે પ્રભાવક રીતે આલેખી છે. વિભાજનનો ભોગ બનતો સંવેદનશીલ યુવાન ઝાકિર નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે.’ (નિવેદન, પૃષ્ઠ. ૯) લોકોનો અતિતરાગ માટીનો મોહ નવલકથામાં દેખાઈ આવે છે. ઝાકિર-સાબિરાના પ્રેમ અને ઝાકિર-સુરેન્દ્રની દોસ્તી નિમિત્તે વિભાજનની વ્યથાની પ્રતીતિ વાચકને કરાવે છે. અહીં આપણને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કૃત નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ યાદ આવે એ જેમ પ્રણયકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિકથા બની છે તેમ ‘બસ્તી’ નવલકથા પ્રણય અને મૈત્રીની કથા નિમિત્તે વિભાજનની વ્યથાની સાથે સંસ્કૃતિની કથા બની છે. આપણે

ભૌગોલિકરીતે માણસને કોઈ દેશથી જુદો કરી શકીએ છીએ પણ તેના લોહીમાં જે સંસ્કૃતિ-દેશની ભૂમિ પ્રત્યેનો લગાવ છે તેને જુદો કેવી રીતે કરી શકાય?

નવલકથાનું પ્રથમ વાક્ય છે, “જોમૌતસેભાગતેહેંવોમૌતહીકીતરફભાગતેહેં।”(પૃષ્ઠ.૧)

નવલકથાનો નાયક અકિર ઇતિહાસ વિષયનો અધ્યાપક છે પાકિસ્તાનમાં અકિર વર્તમાનમાં રહીને ભૂતકાળને વાગોળે છે.તેના દર્ષિપટ પર સમય છે તેના બાળપણનો પ્રદેશ છે હિન્દુસ્તાનનું એક ગામ રૂપનગર. ગામમાં નવીનવી વીજળી સેવા આવી છે વીજળીના થાંભલાએ આવતાવેત ચાર વાંદરાનો ભોગ લીધો છે. ભાગલાનો સળવળાટ હજૂ કાને અથડાતો નથી. કથામાં બીજું પાત્ર પ્રવેશે છે સાબિરા જે નવલકથાનું એક સ્તંભ સમાન પાત્ર છે કારણ કે અકિરનો ભૂતકાળ એજ સાબિરા. અકિર સાથે સાબિરાની દોસ્તી થાય છે આ દોસ્તી ક્યારે પ્રણયમાં પરિણમે છે. આટલા સુધી બધું ઠીકઠાક ચાલતું હતું ત્યાં લેખક બંનેને જુદા કરે છે અકિર જાય છે આગળ અભ્યાસ માટે વ્યાસપૂર નામના ગામમાં. હવે તે રૂપનગરમાં ફક્ત વેકેશનમાં આવે છે સાબિરા સાથેનો સંપર્ક વધું દ્રઢ થાય છે ગામડાની બદલાયેલ તાસીર તેની આંખો સામે દેખાય છે. વેકેશન બાદ ફરી વ્યાસપૂરમાં અહીં કથાનું ત્રીજું પાત્ર અકિરનો દોસ્ત સુરેન્દ્ર પ્રવેશે છે. કોલેજના પરિસરમાં પ્રથમ વખત ભાગલા થવાનો પ્રથમ અણસાર દેખાય છે ટોળામાં લાગતા નારા ‘હિન્દુસ્તાન છોડી દો.’(પૃષ્ઠ.૩૫) પ્રથમ પ્રકરણના અંતે નાયક સ્વગત ઉચ્ચારે છે ‘ હું એક લાંબી સફર કરીને આવ્યો હતો અને હવે પોતાના જમાનામાં શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો’(પૃષ્ઠ.૪૨) અકિર ભૂતકાળને છોડી વર્તમાનમાં પાછો આવે છે. સ્થળ છે પાકિસ્તાનમાં પોતાનું ઘર. અકિરની અમ્મીની વાત પરથી ભાગલાના સમયનો પટ નજર સમક્ષ ઊભો થાય છે. અકિર તેની કોલેજ પહોંચે છે પરંતુ વાતાવરણ ગરમાહટવાળું લાગે છે ક્યાંક આંદોલન ચાલે છે કારણ કોલેજના દરવાજાના કાય તૂટેલા છે. રમખાણો ચાલુ છે તેમાં અકિરની થોડી ભૂમિકા બતાવી છે વચમાં અકિરને સાબિરાની સ્મૃતિ થાય છે કારણ તેનો મિત્ર ઈરફાન તેને પૂછે છે, ‘મારો કહેવાનો મતલબ છે કે અહીં આવીને તે ક્યારેક તો કોઈ કાગળ લખ્યો હશે ને? એ બાજુથી પણ કોઈ કાગળ આવ્યો હશે? ‘ના’ એણે ઉદાસ થઈને કહ્યું ‘મેં પણ કોઈ કાગળ નથી લખ્યો. એના તરફથી પણ કોઈ કાગળ નથી આવ્યો.’(પૃષ્ઠ.૫૧)

આટલી વાત પછી ભૂતકાળ અકિરે લખેલો સાબિરા પર પત્રની સ્મૃતિ ત્યાં ફરીથી વર્તમાન સરઘસ અને ટોળાના ઘોંઘાટ ત્રીજા પ્રકરણની શરૂઆત

“घरसेकालेबालोंऔरखानदानवालोकेसाथनिकलाथा,
पाकिस्तानपहुंचातोमेरासिरसफेदथाऔरमेंअकेलाथा।”(पृष्ठ.६२) आंदोलन ठंडुं पड्युं છે. આકિર કહે છે, ‘વળી પાછો એનો એજ કમબખ્ત ઇતિહાસ. છોકરા ભણાવો! બીજાનો ઇતિહાસ નિરાંતે વાંચી શકાય છે જે રીતે નવલકથા નિરાંતે વાંચી શકાય છે પણ પોતાની વીતી ગયેલી કાલ? હું મારી વીતી ગયેલી કાલથી ભાગેલો છું. અને આજના જમાનામાં શ્વાસ લઈ રહ્યો છું’(પૃષ્ઠ.૬૬) અહીં હિન્દુસ્તાનમાં વીતેલા ભૂતકાળને આકિર પર ઘેરો ઘાલ્યો છે. તેના વિતેલા અનુભવને સ્મરે છે પણ અનિદ્રાએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો આવો હતો પાકિસ્તાનમાં પહેલા દિવસનો અનુભવ. ભાગલા થયેલા સ્થાળાંતરિત લોકોની પાકિસ્તાનમાં રહેવા થયેલી કપરી સ્થિતિ હૃદયદ્રાવક હતી છતાં રહેવા માટે આશરો મળી રહ્યો. હિન્દુસ્તાનથી આવેલા આકિરના પરિવારને પાકિસ્તાનમાં સ્થાયી થવા માટે વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે. વચમાં થોડા પાત્રો એવા આવે છે જે હિન્દુસ્તાનની કથની કહે છે અહીં સાબિરાનો ઉલ્લેખ આકિરને સમાચાર મળે છે કે તેની સગાઈ નથી થઈ જઈ. આકિરના મિત્રો જબ્બાર, સલામત અને અબ્દુલે પણ પોતપોતાનું કામ શોધી લીધું છે, ઈમ્પિરિયલમાં કે શિરાઝમાં મિત્રો હવે મળતાં નથી આકિરને તેની મિત્ર અનીસાનો પરિચય થાય છે પણ તે પરિચય આઝો ટકતો નથી. શહેર હવે એક નવા નારાની પકડમાં હતું જૂના નારાઓની પકડ ઢીલી પડી ગઈ હતી. એ નારો હતો ‘કશ ઈન્ડિયા! કશ ઈન્ડિયા!’ યુદ્ધ અને યુદ્ધ. દરેક ઘરમાં એકજ સવાલ હતો. યુદ્ધ થશે કે નહીં થાય?(પૃષ્ઠ.૯૪) શહેર છૂટીને પણ નથી છૂટતાં પછી તો એ વધારે વળગે છે જમીન જ્યારે પગ તળેથી સરકી જાય છે ત્યારે વધારે ઘેરો ઘાલે છે અને માટીની પકડ અતિશય મજબૂત હોય છે. અહીં વતન-માટીનો વિચ્છેદ સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવે છે. ઘણા સમય બાદ આકિરના મિત્ર સુરેન્દ્રનો હિન્દુસ્તાનથી પત્ર આવે છે એ પણ કેવી સ્થિતિમાં, જ્યારે બંને દેશો વચ્ચે યુદ્ધ અણી પર છે. સાબિરા રેડિયો એનાઉન્સર પર નોકરી કરે છે સુરેન્દ્ર વધુમાં જણાવે છે કે, ‘ભાગલા સમયે એકલા રહી જવાવાળા એ વૃદ્ધોને માલમિલકતોના વિચારે નો’તા રોક્યાં, એમને કબરના વિચારે રોક્યાં હતાં.’(પૃષ્ઠ.૧૦૭) પત્રમાં વધુ લખે છે કે તેણે સાબિરાને પૂછેલું તમે પાકિસ્તાન નથી ગયાં? સાબિરા મૌન રહે છે અને પછી જવાબ આપે છે કે તેનું હવે કોઈ નથી બધાં જતાં રહ્યાં છે તેથી પોતે હિન્દુસ્તાનમાં રહે છે. સુરેન્દ્ર પોતાની મિત્રતાના સ્મરણો વાગોળે છે દોસ્ત! આપણા માટે હવે તો ઉદાસી જ ઉદાસી છે તું ત્યાં જઈને કશુંક કમાયો હોઈશ હું તો અહીં રહીને કશું નથી કમાયો બસ ખાલી ઉંમર ગુમાવી

છે. સમય વિતી જાય એ પહેલાં તું આવી જા દોસ્ત ઝાકિર. ખાસ તો એ સાબિરા માટે જ ઝાકિરને હિન્દુસ્તાન આવવા માટે જણાવે છે.

ઝાકિરના ઘેર આવેલા ઈરફાનને ઝાકિર સુરેન્દ્ર તરફથી આવેલ પત્ર વાંચવા આપે છે પત્ર વાંચીને ઈરફાન કહે છે, ‘બાકી તારા પ્રેમની ટાઈમિંગ બાબતે કહેવું પડે! પ્રેમનું ફળ કઈ મોસમમાં જઈને પાક્યું છે.’(પૃષ્ઠ.૧૧૯) એક બાજુ યુદ્ધની સ્થિતિ બીજી તરફ હિન્દુસ્તાન આવવા માટે મિત્રનો આગ્રહ. તે જવા માટે નિર્ણય પણ કરે છે પરંતુ યુદ્ધનો આરંભ થઈ ગયો છે ગોળીબાર શરૂ થયો. બોમ્બ ફેંકવાનો અવાજ આવ્યો. કરફ્યૂ જેવી સ્થિતિ સર્જાઈ. યુદ્ધમાં નાયકની ભૂમિકા, ‘યુદ્ધની રાતોમાં મારાં મનને એક જગ્યાએ કેન્દ્રિત થવાની યુક્તિ મેં લીધી છે અને એના પર અમલ કરવાનો શરૂ પણ કરી દીધો છે. એટલે કે આ સમયે જ્યારે બહાર ક્યાંક ફૂતરા ભસી રહ્યા છે ત્યારે હું ધાબળો ઓઢીને, ફાનસ સામે રાખીને ડાયરી લખી રહ્યો છું.’(પૃષ્ઠ.૧૨૭) યુદ્ધ દરમિયાન નાયક પોતાની આપવીતી ડાયરીમાં લખે છે, ‘રૂપનગર અને આ શહેર મારી અંદર એકબીજામાં ભળી જઈને એક વસ્તી બની ગયાં છે.’(પૃષ્ઠ.૧૩૧) ભારતીય સૈન્ય ૧૬ ડિસે. ૧૯૭૧ના રોજ ઢાકામાં પ્રવેશેલું અને સ્વતંત્ર બાંગ્લાદેશનો જન્મ થયેલો. પૂર્વ પાકિસ્તાન કાયમ માટે પાકિસ્તાનના હાથમાંથી ઝૂંટવાઈ ગયેલું. ઝાકિર આને તેનો પરિવાર આ સમાચાર સાંભળી હતપ્રભ થઈ જાય છે. યુદ્ધવિરામ ઝાકિરને તેની મા સાબિરાને પત્ર લખવાનું કહે છે. તે કહે છે કે, ‘જ્યારે માણસના એની જમીનમાંથી મૂળિયાં ઊખડી જાય છે ત્યારે એ બસ ત્યાંથી નીકળી પડે છે એ ક્યાં જાય છે એવું વિચાર્યા વગર નીકળી જાય છે.’(પૃષ્ઠ.૧૬૯) ‘આટલા જમાના પછી સાબિરાને પત્ર લખું?’(પૃષ્ઠ.૧૬૯) ઝાકિર અવઢવમાં પડી જાય છે. તો બીજી બાજુ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ઝાકિરના પિતાનું અવસાન થાય છે. આ દરમિયાન સુરેન્દ્રનો હિન્દુસ્તાનથી પત્ર આવ્યો સાબિરાના સમાચાર આપ્યા. યુદ્ધની વિનાશકતા પ્રત્યક્ષ જોઈ હોય તેમ લેખક લખે છે કે, “જોમરગવોઅચ્છેરહે, જોજિંદાહૈંવોબદનસીબહૈં, સબસેબદનસીબવોહૈંજોપૈંદાહૈંગો!”(પૃષ્ઠ.૧૮૭)

રમખાણની સ્થિતિમાં ઝાકિર ઘરથી બહાર જાય છે તેનાં અબ્બાજાનની કબરને તપાસવા. રમખાણનું ટોળું કબ્રસ્તાન પાસે પોલીસથાણા પર હલ્લો બોલાવવા જાય છે ટોળામાં મારામારી શરૂ થઈ ગઈ. ઝાકિર બચતો બચતો કબ્રસ્તાન પહોંચી જાય છે ત્યાં ટોળા વચ્ચે ફસાઈ જાય ત્યારે તેનો મિત્ર અફઝાલ તેને મળે છે. શહેરની સ્થિતિ જોઈને થાકીને ત્રણેય મિત્રો

ઝાકિર, અફઝાલ અને અબ્દુલ બેઠા છે અફઝાલ બંનેને કહે છે, ‘યારતમે બંને સારાં માણસ છો મને માફ કરી દો હું શહેરનું રક્ષણ ન કરી શક્યો.’(પૃષ્ઠ.૨૦૨) અહીં નવલકથા પૂર્ણ થાય છે. ‘ઝાકિરની હિન્દુસ્તાનમાં જવાની ઈચ્છા નવલકથાને પરિપક્વ બનાવે છે એ માટે ઝાકિરના ભૂતકાળને આધાર બનાવ્યો છે. વસ્તુતઃ પ્રણય અહીં ગૌણ છે વતનનો વિચ્છેદ અને ભાગલાને કારણે સ્થિર નહીં થઈ શકતાં ઝાકિર અને તેના પરિવારની આંતરિક મનોવ્યથા મુખ્ય છે. નાયકને અનૈચ્છિક વતન છોડવું પડે છે તેથી આ નવલકથામાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના લક્ષણો મળી શકે. અનુવાદક તરીકે શરીફાબેનની ઊડીને આંખે વળગે તેવી વિશેષતા એ છે કે નવલકથામાં સમાવિષ્ટ ૧૨૩ જેટલા ઉર્દૂ શબ્દોની સમજૂતી આપી છે. કથાતંતુ ક્યાંક ક્યાંક ખોરવાતું લાગે છે તેમ છતાં ઇંતિઝાર હુસૈન જેવા સર્જકોનું સાહિત્ય આપણને દિલાસો આપે છે કે ભારતનું વિભાજન રાજનૈતિક હતું, સાંસ્કૃતિક નહીં. કારણ કે સંસ્કૃતિને તો કોઈ વિભાજન કરી શકે જ નહીં.’ (નિવેદન પૃષ્ઠ.૭) ભાગલાને કારણે ભલે બે પ્રદેશ અલગ પડ્યા પરંતુ તે લોકોના મનમાં સંસ્કૃતિ અને વતનનો પ્રેમવાસ કરી ગયો હતો તે ક્યારેય અલગ ન થયો. તેથી કહેવાનું મન થાય કે,

“दिलोकेबीचनदीवारहैनसरहदहै
दिखाईदेतेहैंसबफासलेनजरकेमुझे।”

સંદર્ભ:

હુસૈન ઇંતિઝાર, ‘બસ્તી’, ગુજરાતી અનુવાદ-શરીફાબેન વીજળીવાળા, પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૨૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ.